

Tanrı, İnsan, Yetkinlik: Tanrı'ya Benzeme Fikrinin Antik ve Orta Çağ Felsefe Geleneklerindeki Görünümleri

God, Human, Excellence: The Idea of Godlikeness in Ancient and Medieval
Philosophical Traditions

“Şeyma Kömürcüoğlu. *Logostaki Mito: Antik Yunan Felsefesinde Tanrıya Benzeme
Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019, 184 s.”

“Şeyma Kömürcüoğlu. *Quis ut Deus: Orta Çağ Felsefesinde Bir Model Olarak Tanrı*.
İstanbul: Paradigma Yayınları, 2023, 246 s.”

İbrahim AKSU

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan/Türkiye
Associate Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan/Türkiye
aksuibrahim34@gmail.com | orcid.org/0000-0002-7172-4204 | ror.org/02h1e8605

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Kitap Kritiği Book Review

Geliş Tarihi Date Recieved

09 Nisan 2025 09 April 2025

Kabul Tarihi Date Accepted

27 Mayıs 2025 27 May 2025

Yayın Tarihi Date Published

30 Haziran 2025 30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal
tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate
software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik
ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların
kaynakçada belirtildiği beyan olunur (İbrahim Aksu).

It is declared that scientific and ethical principles
have been followed while carrying out and writing
this study and that all the sources used have been
properly cited (İbrahim Aksu).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Öz

Bu çalışma, Şeyma Kömürcüoğlu'nun kaleme aldığı ve her ne kadar ayrı ayrı neşredilmiş olsalar dahi biri diğerinin ikinci cildi olarak da kabul edilebilecek iki eseri tanıtmaya çalışmaktadır. Eserlerden 2023 tarihli olan ikincisi TÜBA-TESEP Sosyal Bilimler Kayda Değer Telif Eser Ödülü'ne layık görülmüştür. Eserlerin konusu, mutlak yetkinliği ifade eden Tanrı'nın aynı zamanda insanın gerçekleştirebileceği güzel-iyi tüm düşünce ve eylemler için de en mükemmel model olduğu fikridir. Bu fikir, klasik felsefede *Tanrı'ya benzeme* olarak adlandırılmaktadır. Kömürcüoğlu'nun anılan iki ayrı ama birbirini tamamlar çalışmasıyla bizler, *Tanrı'ya benzeme* fikrinin modern dönem öncesine ait tarihsel serüveninin izini sürebilmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Felsefe tarihi, İslam felsefesi, Tanrı, İnsan, Yetkinlik, Tanrı'ya benzeme.

Abstract

This study attempts to introduce two works written by Şeyma Kömürcüoğlu, one of which can be considered as the second volume of the other, even though they were published separately. The second one, dated 2023, was honored with the TÜBA-TESEP Notable Original Work Award in the Field of Social Sciences. The subject of the works is the idea that God, who embodies absolute perfection, is also the supreme model for all good and beautiful thoughts and actions that humans can perform. In classical philosophy, this idea is called Godlikeness. Kömürcüoğlu's two separate but complementary works enable us to trace the pre-modern historical evolution of the idea of Godlikeness.

Keywords: History of Philosophy, Islamic Philosophy, God, Man, Excellence, Godlikeness.

Giriş

Modern dönem öncesi felsefe geleneklerinin en merkezi kavramı Tanrı'dır. Her varlığın ilk ve gerçek sebebi olan Tanrı, mutlak yetkinliği ifade etmesi dolayısıyla insanın gerçekleştirebileceği güzel-iyi tüm düşünce ve eylemlerde örnek alınması gerekli en mükemmel modeldir. Son derece özet ifadelerle aktardığımız ve antik Yunan fikriyatında *homoiosis theoi*, Hristiyan fikriyatında *theosis* ve İslam fikriyatında ise *teşebbüh billâh*, *tehalluk bi-ahlâkillâh* gibi terimlerle ifade edilen bu *Tanrı'ya Benzeme*¹ düşüncesi, klasik dönem felsefesinin ve özellikle de metafizik, ahlak ve de siyaset disiplinlerinin bugün bildiğimiz yapılarının geliştirilmesinde yüksek düzeyde belirleyiciliğe sahiptir. O nedenle de genel planda klasik dönem felsefesinin ve daha hususi olarak da dönemin metafizik, ahlak ve siyasetinin anlaşılmasında mühim bir rol oynamaktadır. Kömürcüoğlu'nun anılan iki ayrı ama birbirini tamamlar çalışmasıyla bizler, *Tanrı'ya Benzeme* düşüncesinin doğuşundan Orta Çağ'ın sonlarına dek geçen süredeki tarihsel serüveninin izini sürebilmekteyiz. Bu iz sürme sürecinde, her iki eserde de kronolojik takibi mümkün kılan belirli bir bütünlüğün ve meselelere daha yakından bakma fırsatları sunan kayda değer bir derinliğin varlığı kendisini açıkça belli etmektedir.

1. İçerik Analizi

1.1. Birinci Cilt/Logostaki Mitos

Yazar, kaleme aldığı eserlerden ikincisinde ilk kitabını “birinci cilt” olarak niteler (Quis, s. 15/1). Buna göre, birinci cilt *Tanrıya benzeme* kavramının ortaya çıkış sürecine odaklanmaktadır. Yazar kavramı tanımlamak maksadıyla şunları kaydetmektedir: “Tanrıya benzeme, en genel anlamda, insanın kendi ahlakî gelişimi için tanrıyı model almaya çalışmasıdır ve insanın bir tanrının

¹ Şeyma Kömürcüoğlu bu ifadeyi eserlerinde hem “tanrıya benzeme” hem de “Tanrı'ya benzeme” şeklinde kullanmaktadır. Biz, yazarın cümlelerini alıntıladığımız yerler dışında “Tanrı'ya benzeme” ifadesini tercih ettik.

niteliklerini kendi ölümlü dünyasında temsil etmeye çalışması şeklinde anlaşılmıştır” (s. 15). Böylesi bir anlam çerçevesi esas alındığında Tanrı’ya benzeme kavramının tarihinin oldukça gerilere götürülebileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim “insanın tanrının ölümsüzlüğüne öykünmesine, tanrı gibi olmaya çalışmasına, kutsal kabul ettiği bir nesne ya da hayvan aracılığıyla tanrıyla birlik kurmaya çalışmasına dair tarihte sayısız örnek vardır” (s. 10). Ne var ki, kavramın felsefi bir içeriğe kavuşabilmesinin antik Yunan felsefesi içerisinde gerçekleştiğine şahit olmaktadır. Kömürcüoğlu’nun bu ilk eseri de tam olarak o felsefi içeriğin oluşumuyla ilgilenmektedir. Buna göre, “Sokrates’ten Önce” başlığını taşıyan ilk bölüm, tanrı gibi olma düşüncesinin Sokrates (ö. mö. 399) öncesi görünümeleri ile ilgilenirken, sırasıyla “Platon” ve “Aristoteles” başlıklarını taşıyan ikinci ve üçüncü bölümler ise bu düşüncenin felsefenin varlığı ile birlikte ve özellikle de Platon (ö. mö. 247) ve Aristoteles (ö. mö. 322) elinde ne tür dönüşümler yaşadığı sorusuna cevaplar aramaktadır (s. 18-19).

Yazarın “Sokrates’ten Önce” başlıklı ilk bölümde ortaya koyduğu üzere, Tanrı’ya benzeme fikrinin Sokrates öncesi görünümüne şahit olabilmek adına ilk bakılacak yer antik Yunan dinidir. Bu din, “çok tanrılı” değil fakat “çok tanrıci” bir yapıya sahip bulunan ve tanrıları da “insan biçimli, antropomorfik tanrılar” olan bir dindir. Bahse konu tanrılar her türden insanî duyguya sahip olup kıskanabilen yahut kızabilen varlıklardır (s. 25). Onların temelde üç özelliği vurgulanmaktadır: Ölümsüzlük, insan biçimlilik ve güçlülük (s. 28). Elimizdeki kaynak metinlerin aktardığına göre, antik Yunan dinine inanan insanlar birtakım ritüeller aracılığı ile böylesi özellikteki tanrılara benzemeye çalışmışlardır. Yine aynı metinler bize, bu dine mensup kimselerin, ritüel esnasında tanrının ayin yapan gruba veya o gruptan birine hulul ettiğine/edebildiğine inandıklarını da söylemektedir (s. 35).

Yazara göre, Tanrı’ya benzeme fikrinin dini bir kavram olmaktan felsefi bir kavram olmaya doğru gerçekleşen dönüşümü hakiki anlamda Platon ile başlamakla birlikte, bu fikrin ön görünümüne Sokrates öncesi filozoflardan Pythagoras’ta (ö. mö. 495) ve Pythagorasçılıkta rastlamaktayız (s. 53). Pythagoras’ta ve Pythagorasçılıkta bireylere tavsiye edilen ve bireylerin önüne yöntem olarak konan şey, dini ritüellere başvurmak ve o ritüeller aracılığı ile Tanrı’yla benzeşmeye çalışmak değildir. Bundan ziyade “*philosophiaya bağlanarak arınmak*”tır (s. 56). Eş deyişle, onlar açısından Tanrı benzeri hale gelmenin yolu felsefe yapmaktan ve “felsefe ile birlikte insanın kendi entelektüel çabası”nı ortaya koymasından geçmektedir (s. 56).

Çalışmanın “Platon” başlıklı ikinci bölümünde yazar, daha en başından okuyucuyu birtakım metodik problemler hakkında uyarmaktadır. Uyarılardan ilki, filozofun Tanrı’ya benzemekle mi yoksa tanrısal olana benzemekle mi ilgilendiği hususundaki muğlaklıktır (s. 63-64). İkincisi, “tanrılar çokluğundan hareket eden ve pagan dinî kültüründe eser vermiş olan Platon’u semavî dinlerin kavramsal çerçevesinden hareketle okumaya çalışmak”tır (s. 64). Sonuncusu ise Platon’un bu fikir etrafındaki görüşlerini yalnızca “tanrıya benzeme (homoiosis theo) kavramsallaştırmasına bağ(ım)lı olarak” soruşturma gayretine düşmektir (s. 66). Kömürcüoğlu, zikredilen metodik problemleri hatırd tutarak kavramsal soruşturmasına başlamakta ve bu bağlamda ikinci bölümün “Tanrıya Benzeme Metaforu: *Theaitetos*” isimli birinci başlığında *Theaitetos* diyalogunun meşhur pasajlarını (172c-176c) yorumlamaktadır (s. 67 vd.). Kömürcüoğlu’na göre, her ne kadar homoiosis theo fikri *Theaitetos* diyalogu ile özdeşleşmiş olsa

da burada yalnızca “mitsel mirasın metaforik bir şekilde, araçsal olarak kullanıldığını görüyoruz” (s. 80). Halbuki, Tanrı'ya benzeme fikrinin felsefleştirilmesine yönelik asıl ve geniş kapsamlı çaba, *Phaidon*, *Phaidros* ve *Şölen* gibi başka diyaloglarda ortaya konulmuştur (s. 80).

İkinci bölümün ikinci başlığı “*Phaidon: Erginlenmeden Felsefeye*”dir. Kömürcüoğlu'na göre “*Phaidon*'da tanrıya benzeme fikri, tanrısal özellikler atfedilen ideaya benzeme fikri olarak karşımıza çıkmaktadır” (s. 81). *Phaidon* diyalogunu Tanrı'ya benzeme düşüncesi açısından önemi kılan özellik ise, onun mitsel olandan felsefi olana geçişin ara durağını temsil etmesidir (s. 85).

İkinci bölümün “Felsefi Bir Çaba Olarak Tanrıya Benzeme” adlı üçüncü başlığı *Phaidros* ve *Şölen* diyaloglarına odaklanır. Yazara göre, Tanrı'ya benzeme düşüncesinin felsefleştirilmesi süreci *Şölen* diyalogunda “Eros” kavramına ilişkin anlatımlar aracılığı ile yürütülmektedir (s. 91). Ancak orada “Eros” üzerinden yürütülen sürecin Tanrı'ya benzeme fikri açısından sağlıklı yorumlanabilmesi için ilgili anlatımların *Phaidros*'takilerle birlikte ele alınması gerekmektedir (s. 102). Yazar, bahsini ettiği sağlıklı yorumlamayı gerçekleştirebilme adına okuyucunun dikkatini *Phaidros*'ta yer alan *ilhamlanma* ve *mimesis/taklit* kavramlarına çekmektedir. Buna göre, “Platon, bir tanrı tarafından ilhamlanan, esinlenen ve hatta sahip olunan, böylelikle tanrının pasif bir aracı olan insan modelini, [*Phaidros*'ta,] kendi aklıyla ideaları temaşa yolculuğuna çıkan insan modeline dönüştürmüştür” (s. 102). Bu insan modeli, özü itibarıyla, ideaları temaşa eden insandır. Böylesi bir temaşanın varması istenen son nokta, eş deyişle, temaşanın insanı dönüştürmesi beklenen nihai hal ise, “ideayı taklit”tir (s. 112).

İkinci bölümün son başlığı “*Timaos*”tur. Burada yazar, Platon'un evrenin var oluş süreci ile Tanrı'ya benzeme kavramı arasında kurduğu irtibatı (s. 119) *Timaos* diyalogu üzerinden soruşturur. Bu soruşturması esnasında yazar, insanın entelektüel yetilerini geliştirme süreci ile Tanrı'ya benzeme süreci arasındaki sıkı ilişkiyi de ele almaktadır (s. 120-121).

Çalışmanın üçüncü bölümü “Aristoteles” adını taşımaktadır. Yazarın bölüm girişinde belirttiğine göre, Aristoteles'te bir Tanrı'ya benzeme fikrinin bulunmadığını öne sürenler olduğu gibi, bunun aksine görüş bildiren ve dahası filozofun bu bağlamda hocası Platon ile benzer bir noktada yer aldığını iddia edenler de vardır (s. 123-124). Kömürcüoğlu, kendisinin de esasında ikinci iddiaya taraf olduğunu fakat iddiasını temellendirme hususunda halihazırdaki literatürden ayrıştığını belirtmektedir (s. 124).

Üçüncü bölümün ilk başlığı “Gizemler Yoluyla Tanrılaşma” iken ikincisi de “Dilsel Bir Kullanım: Tanrı Gibi Olma”dır. İlgili başlıklarda aktarılanlara göre, Aristoteles eserlerinde Tanrı gibi olmadan bahsetmekle birlikte, bu ifade ile bazen insan üstü mükemmelliği, bazen de erginlenme ayinlerindeki birtakım ritüelleri kastetmektedir (s. 129). Ancak filozofun Tanrı'ya benzeme düşüncesine vakıf olabilmek amacıyla okuyucunun yoğunlaşması gereken asıl husus insan üstü mükemmelliktir (s. 134).

Üçüncü bölüm içerisindeki son başlık “Tanrı Benzeri Hayat: *Telos* ve *Eudaimonia*” şeklinde isimlendirilmiştir. Yazarın burada belirttiğine göre, Aristoteles'te insan üstü mükemmellik olgusunu anlamak için *telos*/gaye ve *eudaimonia*/mutluluk kavram çiftine özel bir ihtimam göstermek gerekmektedir (s. 137). Şöyle ki, insan mükemmelliğe erişmek için kendi gayesini gerçekleştirmeye muhtaçtır ve o gaye de mutluluktur. İnsanın bu mutluluğa erişebilmesinin yolu

ise theoria denilen etkinlikten geçmektedir. Buna göre, Aristoteles felsefesi içinde “*theoria* insanın akli ile gerçekleştirebileceği ve onu *tanrıya benzer en mutlu hayata* ulaştıracak bir yaşam tarzı olarak karşımıza çıkar” (s. 142.) Böylesi bir hayat tarzını takip etmek suretiyle insan “tanrının yaşadığı saf düşünce hayatını” yaşayabilir ve bu sayede de “insanın ulaşabileceği en yüce mutluluk”u deneyimleyebilir (s. 143).

1.2. İkinci Cilt/*Quis ut Deus*

Yazar Şeyma Kömürcüoğlu, Tanrı’ya benzeme düşüncesinin antik Yunan felsefesindeki tezahürlerini incelediği ilk cildi/kitabı Aristoteles’in görüşleri ile sonlandırırken, aynı düşüncenin Orta Çağ boyunca yaşadığı serüvenini ele aldığı ikinci cildi/kitabı da “Orta Çağ’da Tanrısal Model Fikrinin Tarihsel Arka Planı” başlıklı kısa bir bölümle başlatır (s. 19-36). Bu bölümde ise antik dönemin tamamen “bu dünyalı” olan dinî ve felsefî yaşam anlayışının önce Helenistik dönemde ve sonrasında da Orta Çağ’da “öte dünyalı” bir yaşam anlayışına evrildiği vurgulanır (s. 21).

Yazar, “Helenistik Dönem Filozoflarında Tanrı’ya Benzeme Fikri” başlıklı ikinci bölümde, bu fikir çerçevesinde antik Yunan döneminin önce Helenistik dönem ve sonrasında da Orta Çağ dönemi ile bir devamlılık ilişkisi içerisinde olduğunu belirtmektedir (s. 40, 51). Söz konusu devamlılık ilişkisi, esasında, yazarın ilk kitabı olan *Logostaki Mitos*’u da bu ikinci kitaba bağlayan ve bunları birbirini tamamlayan ciltler haline getiren unsurdur.

İkinci bölümde Helenistik dönemin önde gelen filozoflarına/felsefe okullarına ait yaklaşımlar ayrı alt başlıklar halinde incelenmektedir. Bu bağlamda yazarın kitaba dahil ettiği ilk figür Epiküros’tur (ö. m.ö. 270). Epiküros’a göre haz en yüce iyidir; hazzı ruhta ızdıraba/sarsıntıya neden olan korkulardan kurtularak ve arzulara sınır getirerek ulaşılabilir; böylesi bir ızdırapsızlık/sarsılmazlık hali ise “tanrılara özgü bir haldir”; “dolayısıyla da tüm bunları başarabilen insan tanrılar gibi olur” (s. 52).

Dönemin ikinci büyük felsefesi olan Stoa felsefesinde de Tanrı’ya benzeme fikri ile karşılaşmaktayız. Şöyle ki, “Stoa felsefesinde Tanrı’yı Tanrı yapan şey akıldır, insanı da tanrısal yapacak hususiyet, insandaki akılsal yöndür. İnsan, kendi içindeki tanrısal yöne, yani akla uyarak evrenin bağlı olduğu ilkelere de uymuş olmaktadır. Bu ilkeler *logos* olarak adlandırılır. İnsan *logosa* ve akla uyduğunda akılsal bir hayat yaşamış ve Tanrı’ya benzemiş olmaktadır” (s. 71).

Tanrı’ya benzeme fikrine yönelik ilgi Stoacılar sonrasında da sürmüştür. Yazarın bu bağlamda incelediği isimlerden ilki İskenderiyeli Philo (ö. 50) iken (s. 72-78), ikincisi ve üzerinde daha çok durulması gereken isim ise Plotinus’tur (ö. 270). Plotinus kendi kavramsal çerçevesini inşa ederken Platon’dan istifade etse de (s. 82) onu birebir takip etmeyi tercih etmez. “Bu çerçevede, Plotinus’ta Tanrı’ya benzeme fikri Platon’dan farklı olarak sadece felsefî bir benzeme ideali olarak kalmaz aynı zamanda dinî bir ideal halini alır ve Tanrı’yla birlik kurma ideali olarak kendini gösterir” (s. 81).

Kömürcüoğlu, Tanrı’ya benzeme fikrinin izini sürebilmek maksadıyla Helenistik dönemin ardından Orta Çağ Batı felsefesine yönelmektedir. O nedenle kitabın üçüncü bölümünün başlığı da “Orta Çağ Batı Felsefesinde Tanrı’ya Benzeme Fikri”dir. Bu bölümde yalnızca bir benzeşim hadisesinin/çabasının tartışılmadığını görmekteyiz. Zira tartışma, Hz. İsa’nın Hristiyanlık’taki

hususî konumu münasebetiyle, benzeşim meselesinin de ötesinde insanın tanrılaşabilmesi çerçevesinde yürütülmektedir (s. 105).

Tanrı olmak, Tanrı gibi olmak yahut tanrılaşmak Hristiyanlık inancı içerisinde önemli yere sahip bir düşüncedir (s. 117). Hiç şüphesiz bu düşüncenin nasıl anlaşılıp yorumlanacağı hususu tartışmalıdır ve burada kastedilen kimi zaman Hz. İsa'nın tanrılaşması gibi gerçek anlamda "Tanrı olma" iken, kimi zaman da Tanrı'nın merhamet gibi birtakım övgüye değer sıfatları ile vasıflanmaktır (s. 117-118). Yazar, Tanrı'ya benzeme fikrinin bu her iki tezahür biçimini de eserinde dikkate almakta ve bu biçimlere ilişkin soruşturmalarını da Orta Çağ Batı felsefesinin önde gelen isimlerinden St. Augustinus (ö. 430) ve St. Aquinas (ö. 1274) üzerinden yürütmektedir (s. 129-166).

Kitabın dördüncü ve son bölümü, İslam felsefesine ayrılmıştır ve "İslam Filozoflarında Tanrı'ya Benzeme Fikri" adını taşımaktadır. Yazar bu bölümün başında, İslam felsefesi geleneğinin Tanrı'ya benzeme konusunda kendisinden önceki birikimden etkilendiğini ve özellikle de Platon ile Aristoteles'e ait fikirlerin belirli bir baskınlığının bulunduğunu belirtmektedir (s. 172).

Bölümde görüşleri incelenen ilk filozof Kindî'dir (ö. 873) ve bu inceleme için seçilen başlık da "Timaios Merkezli Bir Yorum Denemesi: Kindî'de Tanrı'ya Benzeme Fikri"dir. Yazar, Tanrı'ya benzeme idealinin Kindî'de bir yandan "semavi cisimlere benzeme" ve diğer yandan da "bedensel istekleri terbiye etme" düşünceleri çerçevesinde ele alındığını ifade etmektedir (s. 184).

Bölümün bir sonraki başlığı "Felsefe, Şiir ve Vahiy: İhvân-ı Safâ'nın Tanrı'ya Benzeme Fikri"dir. Başlık içerisinde aktarılanlar bize göstermektedir ki, İhvân-ı Safâ topluluğunun Tanrı'ya benzeme fikrine yaklaşımı, en temelde, Platoncu felsefe tanımı etkisinde gelişme göstermiştir. Bu tanıma göre felsefe "kişinin gücü nispetinde Tanrı'ya benzemesi"dir (s. 206). Bu benzemenin somut tezahürü ise, en büyük sanatkar olan Allah'ın örnek alınması ve insanın "Allah'ın sanatına benzeyen güzel işler yapması"dır (s. 206).

Bölüm içerisinde görüşleri incelenen bir diğer isim Fârâbî'dir (ö. 950) ve yazarın tercih ettiği başlık da "Platon'un Filozof Kralı'ndan Erdemli Yöneticiye: Fârâbî'nin Tanrı'ya Benzeme Fikri"dir. Başlığın da ima ettiği üzere, Fârâbî'de Tanrı'ya benzeme fikri "siyaset felsefesinin bir parçası" olarak ele alınmaktadır (s. 207). Buna göre, insanoğlunun inşa ettiği şehirler içerisinde en mükemmeli erdemli şehirdir. Erdemli şehri ötekilerden ayıran en başat özelliklerden biri ise, yöneticisinin yetkinleşme ve yetkin kılma bakımlarından Tanrı'ya benzemesidir. Buna göre, erdemli şehir yöneticisi öncelikle Tanrı'nın vasıfları ile muttasıf olup kendisi yetkinleşen, sonrasında ise şehrini Tanrı'nın alemleri yönettiği gibi yönetip toplumunu yetkinleştiren kimsedir (s. 207-213).

Kitabın son başlığı "Meleklerle Benzemek ve İlahileşmek: İbn Miskeveyh'te Tanrı'ya Benzeme Fikri"dir. Yazarın belirttiğine göre, "İbn Miskeveyh'te [ö. 1030] Tanrı'ya benzeme, insanın meleklerle benzemesi ve bu yolla insanın fiillerinin giderek ilahileşmesi şeklinde ifade edilmektedir" (s. 215). Meleklerle benzemek suretiyle fiilleri ilahileştirmek demek ise, insanın kendi türünün taşıdığı tüm potansiyelleri ortaya çıkarıp insanlığın en üst mertebesine erişmesi ve tüm fiillerinin mutlak biçimde iyi fiiller olarak gerçekleşmesidir (s. 222).

Sonuç

Felsefenin bir kavram işçiliği ve felsefe tarihinin de esasında kavramlar tarihi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Tanrı'ya benzeme kavramı üzerine kaleme aldığı incelemeleriyle Şeyma Kömürcüoğlu'nun felsefe tarihçiliğine önemli bir katkı sunduğunu belirtmek mümkündür. Bu katkının boyutu, din-felsefe ilişkisinin mahiyeti meselesine ve daha özelde de Tanrı-insan-yetkinleşme kavram üçlüsü arasındaki ilişkinin tarihsel ve felsefî gelişimini anlama ve anlamlandırma hususuna geldiğimizde ise daha da büyüktedir.

Yazarın eserlerini iki ciltlik bir çalışma şeklinde değerlendirdiğimizde, başından sonuna değin bu çalışmanın genel itibarıyla şu problemlerin cevabı peşinde olduğunu öne sürebiliriz: Tanrı'ya benzeme kavramı nasıl doğmuş ve doğuş sürecindeki dini unsurlar/yönler sonradan nasıl felsefleşmiştir? Antik dönem filozoflarının Tanrı'ya benzeme kavramı üzerinden dinle, dinî kültürle ilişkisi nasıl bir seyir izlemiştir? Antik filozofların öne gelenleri olarak Platon ve Aristoteles'te kendisiyle benzeşilecek Tanrı nasıl bir varlıktır ve insan O'nunla nasıl benzeşebilir? Tanrı'ya benzeme kavramı antik dönem sonrası felsefe geleneklerine aktarılırken hangi noktalarda süreklilikler yaşanmış, hangi noktalarda değişimler vuku bulmuştur? Orta Çağ felsefelerinin Tanrı'ya benzeme kavramını işleme ve geliştirme motivasyonları nelerdir? İnsanın tanrılaşabileceğini savunan Hristiyan düşüncesi ve felsefesi ile bunu mümkün görmeyen İslam düşüncesi ve felsefesinin ilgili kavram çerçevesinde sergiledikleri tavırlar ne yönden benzeşmekte, ne yönden ayrışmaktadır? Orta Çağ filozofları nezdinde benzeşilecek Tanrı'nın ideal vasıfları ve insanın söz konusu Tanrı'ya benzeşebilme yolları nasıl bir çeşitlilik arz etmektedir?

Yukarıda sıralanan sorular bir yönden yazarın ilgi alanının içeriğini ve sınırlarını gösterirken, bir başka yönden ise çalışmanın hangi konularda yapılacak araştırmalara kaynaklık edebileceğine işaret etmektedir. Ancak şüphe yok ki burada asıl mesele, zikredilen soruların ne derece çözüme kavuşturabildiğidir ve bu hususta yazarın okuyucusuna tatmin edici cevaplar sunabildiğini belirtebiliriz. Bununla birlikte, sunulan cevapların doyuruculuk seviyesinin ilk ciltte/kitapta ikincisine nispetle daha yüksek düzeyde olduğunu da kaydetmek gerekir ki, bu hususa aşağıda tekrar değineceğiz

Kömürcüoğlu'nun çalışması Tanrı-insan-yetkinleşme ilişkisi bağlamında önemli bir boşluğu doldurmasının yanı sıra özgünlük bakımından da kayda değerdir. Öncelikle, yazarın çalışması öncesinde/esnasında/sonrasında Tanrı'ya benzeme kavramı çerçevesinde Türkçe literatürde yapılmış çalışmalar gerek ilgilendikleri problem alanlarının genişliği ve gerekse hacimleri açısından son derece sınırlıdır. Bu bakımdan yazarın iki ciltte kavramın yaklaşık 15 asırlık tarihini ortaya koymuş olduğu gerçeğinin altı çizilmelidir. Böylesi bir tarihi inşa ederken yazarın özgün bir akademik araştırmanın kurallarına riayet ettiğini de belirtmek gerekmektedir. Metinler içerisinde veri sunumu, analiz ve değerlendirme adımları birlikte yürütülmektedir. Dolayısıyla çalışmada ne yazarın “bakış açısı”nı ve “söz”ünü görebilmeyi engelleyecek derecede salt bir veri aktarımı ne de değerlendirmelerin dayanaklarını takip etmeyi zorlaştıracak derecede zayıf bir veri aktarımı söz konusudur. Burada ayrıca, yazarın çalışması boyunca kavrama ilişkin mevcut literatürle -elbette ki çok daha geniş olması hasebiyle özellikle de Türkçe dışı literatürle- gerek onaylama, gerek düzeltme ve gerekse itiraz bakımından aktif bir diyalog içerisinde olduğuna da işaret etmek gerekmektedir.

Çalışmanın zikre değer pek çok olumlu yönünün olması eksikliklerinin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bahse konu eksikliklerin başında -kanaatimizce- ilk ciltteki/kitaptaki derinliğin ikinci ciltte/kitapta bulunmayışı gelmektedir. Zira daha dar bir döneme, antik Yunan dönemine hasredilmiş olan ilk kitapta örneklik seviyesi yüksek az sayıda ismin daha derinlemesine analiz edilmesi olgusuyla karşılaşmaktayız. İkinci kitapta ise daha çok sayıda ismin daha “öz” biçimde işlenmesine tesadüf etmekteyiz. Hiç şüphesiz bu durumun oluşmasında asıl önemli etken, ilkinin aksine ikinci kitabın çok daha uzun bir zamansal aralığı kuşatmaya çalışması gibi gözükmemektedir. Nitekim sözü edilen uzunluk faktörü dolayısıyla ki, ilk kitapta kavramsal içeriği derinleştirme kaygısı ön planda iken ikinci kitapta daha ziyade içeriği genişletme kaygısı kendisini belli etmektedir. Bununla birlikte yazarın ikinci kitaptaki her bölümün başında ilgili bölüme dair kapsamlı bir literatür değerlendirmesi yapması, bir anlamda, derinleşmeye ihtiyaç duyan okuyucuyu daha fazla veriye yönlendirerek burada sözünü ettiğimiz eksikliğin hafiflemesine neden olmaktadır.

Çalışmaya dair zikredilebilecek hususlardan bir diğeri, ilk cildin ikinci başlığı olan “Platon” başlığında *Timaios* incelemesinin görece zayıf kalmasıdır. Bu zayıflık kendisini özellikle Platon’un entelektüel erdemler ile Tanrı’ya benzeme arasında kurduğu ilişkinin yeterince incelenmemesinde göstermektedir. Her ne kadar yazar böylesi bir incelemenin çok sayıda Platon yorumcusu tarafından *Timaios*’taki bazı satırlar çerçevesinde gerçekleştirildiğini ifade etmiş (s. 122) ve o ifadesiyle bir anlamda konuya ilgi duyanları başka kaynaklara yönlendirmiş ise de bu bağlamda özel olarak herhangi bir çalışmaya atıfta bulunmamıştır. Öte yandan, söz konusu atıflara yer verilmiş olsaydı dahi *Timaios*’un başka çalışmalar yanında aynı şekilde burada da “entelektüel erdemler yoluyla tanrı gibi olma merkezinde incelen[mesi]” (s. 122) beklenirdi. Bu beklenti karşılanmış olsaydı şayet kitabın ikinci bölümü, hiç şüphesiz, özel olarak Platon epistemoloji ve ahlaki ile ilgilenenler açısından daha fazla istifadeye imkan verebilirdi.

Çalışma hakkında dikkat çekmek istediğimiz bir başka nokta, ikinci ciltte İslam felsefesine hasredilmiş bölümün girişinde yazarın okuyucusuna yaptığı bir açıklamada ortaya çıkmaktadır. Yazar ilgili kısımda okuyucusuna, İbn Sînâ’nın (ö. 1037) Tanrı’ya benzemeye dair görüşlerini daha önceki bir çalışmasında müstakil biçimde ele aldığını ve o nedenle de bölüm içerisinde filozofun görüşlerine yer vermediğini bildirmektedir (s. 173). Elbette ki yazar, eserinin özgünlüğüne zarar verebileceği endişesi başta olmak üzere pek çok nedenden ötürü İbn Sînâ’ya ilişkin yayınlanmış çalışmasını tekraren bölüme almamış olabilir ve bunda da son derece haklı sayılabilir. Fakat, İbn Sînâ İslam felsefesinin en önde gelen filozoflarından biridir ve ilgili çalışma da Türkçe dışında bir dilde yayınlanmıştır. Bunlara binaen, kanaatimizce, konuya ilişkin literatürü yalnızca Türkçe üzerinden takip edebilen okuyucunun İbn Sînâ’yı da bölüm içerisinde görmek istemesi çok haksız sayılmayabilir. Dolayısıyla eserin sonraki baskılarında İbn Sînâ’yı da çalışmaya dahil etmek bir seçenek olarak düşünülebilir.

Esere ait bir zayıflık olarak kabul edilemeyecek olmakla birlikte eserdeki İslam felsefesi bölümü açısından eksik kaldığını ve o nedenle de başka çalışmalarla tamamlanması gerektiğini düşündüğümüz bir nokta daha bulunmaktadır. Şöyle ki, İslam felsefesi bölümünde ele alınan filozofların tamamı 12. asır öncesi/klasik döneme ait isimlerden oluşmaktadır. Fakat 12. asır/klasik sonrası dönem, felsefenin İslam dünyasında var olan kelam ve tasavvuf gibi öteki teorik

disiplinlerle yakınlaştığı ve bunun sonucunda da felsefi faaliyetlerin yeni bir içerik, boyut ve bakış açısı kazandığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla bu “yenilenmiş” felsefenin *Tanrı’ya benzeme* kavramı gibi öteden beri kelimeler ve tasavvufun da gündeminde olan bir fikri nasıl ele aldığı ve dolayısıyla da klasik sonrası dönemde kavramın önceki döneme ait içeriğinde herhangi bir değişimin meydana gelip gelmediği dikkate değer bir inceleme konusu olarak çalışılmayı beklemektedir.

Sonuç olarak, Şeyma Kömürcüoğlu’nun iki ciltlik/kitaplık bu çalışması, modern öncesi felsefe gelenekleri içerisinde önemli bir yeri bulunan Tanrı’ya benzeme kavramının felsefe tarihi içerisinde kat ettiği merhaleleri takip etmeyi son derece kolaylaştırmaktadır. Eserin gerek üslubu, gerek anlatım biçimi ve gerekse kurgusu itibarıyla yalnızca akademik çevrelere değil çok daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. O nedenle, Şeyma Kömürcüoğlu’na ait bu eserin, klasik felsefe geleneklerinin Tanrı-insan-yetkinleşme ilişkisine dair ortaya koydukları yaklaşımları ve ürettikleri düşünceleri merak eden araştırmacılar ve okuyucular için vazgeçilmez bir kaynak özelliği taşıdığını belirtebiliriz.

Kaynakça

Kömürcüoğlu, Şeyma. *Logostaki Mitos: Antik Yunan Felsefesinde Tanrıya Benzeme Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Kömürcüoğlu, Şeyma. *Quis ut Deus: Orta Çağ Felsefesinde Bir Model Olarak Tanrı*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2023.